

Linguistica Copernicana

16/2019

UNIwersYTET
MIKOŁAJA KOPERNIKA
W TORUNIU

REDAKTOR NACZELNY: Maciej Grochowski

RADA REDAKCYJNA: Ireneusz Bobrowski (Instytut Języka Polskiego PAN, Polska), Andrzej Bogusławski (Uniwersytet Warszawski, Polska), Gerd Hentschel (Carl von Ossietzky Universität Oldenburg, Niemcy), Axel Holvoet (Vilniaus Universitetas, Litwa), Krystyna Kleszczowa (Uniwersytet Śląski, Polska), Jarmila Panevová (Univerzita Karlova, Czechy), Zuzanna Topolińska (Macedonian Academy of Sciences and Arts, Macedonia), Daniel Weiss (Universität Zürich, Szwajcaria), Anna Wierzbicka (Australian National University, Australia)

KOLEGIUM REDAKCYJNE: Maciej Grochowski (Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Polska), Krystyna Kallas (Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Polska), Irena Sawicka (Instytut Sławistyki PAN, Polska), Piotr Stalmaszczyk (Uniwersytet Łódzki, Polska)

SEKRETARZ REDAKCJI: Magdalena Żabowska

OPINIOWALI DO DRUKU: Arleta Adamska-Sałaciak, Zbigniew Babik, Leszek Bednarczuk, Jerzy Bralczyk, Jolanta Chojak, Anna Cychnerska, Katarzyna Dróżdż-Łuszczczyk, Ewa Geller, Adam Głaz, Michał Głuszkowski, Rafał Górski, Mariola Jakubowicz, Brian Joseph, Georg A. Kaiser, Aleksander Kiklewicz, Małgorzata Korytkowska, Iwona Kosek, Marek Kuźniak, Janina Labocha, Barbara Lewandowska-Tomaszczyk, Jadwiga Linde-Usiekniewicz, Anetta Luto-Kamińska, Marek Łaziński, Jolanta Maćkiewicz, Agnieszka Małocha-Krupa, Aleksandra Niewiara, Tomasz Nowak, Anna Pajdzińska, Ivan Petrov, Danuta Rytel-Schwarz, Agnieszka Słoboda, Marek Stachowski, Dorota Szumska, Aleksander Szwedek, O Aleksandr Taranenko, Jadwiga Waniakowa, Daniel Weiss, Joanna Zaucha

ADRES REDAKCJI: Instytut Językoznawstwa UMK, 87-100 Toruń, ul. Fosa Staromiejska 3, e-mail: lincop@umk.pl, www.linguistica.umk.pl

OKŁADKA: Monika Pest

Periodyk oferuje dostęp do zawartości w systemie Open Access na zasadach licencji niewyłączonej Creative Commons (CC BY-ND 3.0).

Wersja papierowa jest dostępna w druku na żądanie na stronie internetowej Wydawnictwa www.wydawnictwoumk.pl

© Copyright by Uniwersytet Mikołaja Kopernika

Toruń 2019

ISSN 2080-1068

Wersją pierwotną (referencyjną) czasopisma jest wersja papierowa.

Wydawca: Uniwersytet Mikołaja Kopernika
ul. Gagarina 13a, 87-100 Toruń
Druk: Wydawnictwo Naukowe UMK
Nakład 300 egzemplarzy

KACPER KARDAS

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
Instytut Językoznawstwa

Krótką historia ‘czytania’ (cz. I): protoforma i ścieżki derywacji

Słowa kluczowe: leksykologia; semantyka historyczna; językoznawstwo diachroniczne; język polski; iteratywność; rekonstrukcja historyczna; etymologia; czytanie

Keywords: lexicology; historical semantics; diachronic linguistics; Polish language; iterativity; historical reconstruction; etymology; reading

Pochodzenie i historia polskiego wyrazu *czytać* wydają się stosunkowo szeroko i spójnie opisane w literaturze przedmiotu. Polscy autorzy hipotez etymologicznych – głównie zaprezentowanych w opracowaniach syntetycznych, słownikowych – są niebywale zgodni w prezentowanych wy tłumaczeniach (zob. Brückner 1927, Sławski 1952–1956, Bańkowski 2000, Boryś 2005, Długosz-Kurczabowa 2008). Próbując podsumować informacje wspólne dla tradycji etymologicznej przekazywanej przez podane prace, można powiedzieć o *czytać*, że:

- jest to wyraz ogólnosłowiański, a jego morfem rdzenny stanowi część dziedzictwa praindoeuropejskiego (przy czym sama praforma pozostaje sporna);
- jest to pochodna „częstotliwa” (iteratywna) od czasownika *czyścić*, *czte* zachowanego jeszcze w staropolszczyźnie;

- występuje w triadzie znaczeniowej ‘czytać’ – ‘liczyć’ – ‘poważać’, z którą mają coś wspólnego znaczenia ‘zbierać’ i ‘rozumieć’;
- wśród wyrazów związanych z nim pochodzeniem znajdują się jednostki litewskie, łotewskie, sanskryckie i awestyjskie;
- obserwuje się dla niego wiele paralel rozwojowych z innymi wyrazami o podobnym znaczeniu (np. greckimi czy łacińskimi).

Tak skonstruowane wyjaśnienie stanowi jedynie zestaw pobieżnych uwag, odnoszący się do różnych, dobranych zgoła przypadkowo aspektów ewolucji jednostki wyrazowej. Z naukowego punktu widzenia jest więc niewystarczające.

Celem trzyczęściowego cyklu (Kardas 2019, Kardas 2019a), który otwiera niniejsza praca, jest rekonstrukcja kontinuum historycznego węzła morfosemantycznego o konstrukcji: *czytać* – ‘czytać’, tj. zsyntezowanie i uporządkowanie linearne ewolucji obu stron jednostki wyrazowej od ich etymologicznych początków (praindoeuropejskich) aż do stanu współczesnego (j. polskiego). Tak postawione zadanie wydaje się ogromne, a przez to niełatwe w realizacji, i z pewnością nie uniknie kompromisów i uproszczeń. Wierzę jednak, że przyjęcie takiej „ciągłościowej” optyki w tłumaczeniu historycznym ma sens. Nie tylko systematyzuje ono opis historyczny i daje ogłód szerszy niż ograniczony do jednego etapu rozwoju języka jako całości, ale również daje możliwość weryfikacji obserwacji i wniosków wyciąganych dla poszczególnych jego stadiów.

Podział pracy na trzy części obejmuje:

- 1a. problem postaci rdzenia indoeuropejskiego (etymonu) dla kontynuantu *czytać*, mechanizm derywacyjny powstania tejże pochodnej oraz możliwą formację wypartą przezeń w podsystemie leksykalnym prasłowiańszczyzny (tutaj);
- 1b. problem derywacji semantycznej, rekonstrukcję łańcucha przemian znaczeniowych, których ostatnim ogniwem jest znaczenie ‘czytać’, z uwzględnieniem danych porównawczych (Kardas 2019);
2. rozwój semantyczny polskiego wyrazu *czytać*, dostępny na podstawie danych dokumentacyjnych (tekstowych), ze wskazaniem elementów stałych i zmiennych w historii (Kardas 2019a).

Ogólny podział pracy jest podyktowany czynnikami praktycznymi (przede wszystkim ograniczeniem i tak wielkiej objętości opisów podejmowanych zagadnień). Aby utrzymać jak największą spójność wewnętrzną ko-

lejszych partii, zdecydowałem się na podział problemów według dwu kluczy: **metodologicznego** (1–2) i **strukturalnego** (1a–1b). Pierwsze kryterium daje mi możliwość czytelnego rozdziału między deskrypcją etapu *historycznego* (udokumentowanego tekstowo) i *przedhistorycznego* (nieudokumentowanego bezpośrednio) funkcjonowania jednostki. Opozycję tę sprowadzam terminologicznie także do postaci: *etap historyczny* : *etap etymologiczny*. Oba okresy wymagają odrębnych podejść badawczych. Natomiast w drugim przypadku linia podziału przebiega według opozycji *forma* : *treść* (*znak* : *znaczenie*) i chyba nie wymaga uzasadniania. Zagadnienia derywacji funkcjonalnej wchodzą do pierwszej części ze względów objętościowych.

Opis aspektu formalnego wyrazu skupić się musi na wskazaniu przekształceń, jakim podlegał jego morfem rdzenny (tj. temat). W przypadku współczesnego wyrazu *czytać* temat przyjmuje tylko jeden kształt, który bezpośrednio kontynuuje postać wytworzoną w okresie prasłowiańskim (psł. *čit- → pol. *czyt-*). Natomiast wcześniejsze *czyść* posiada dwa tematy, stanowiące refleks prążykowej opozycji jakościowej w samogłosce rdzennej. Opierając się o propozycje uczonych (z uzupełnieniem o etapy przejściowe), ścieżkę przekształceń głosowych i morfologicznych tychże postaci można zsyntetyzować następująco¹:

$\mathbf{R}_{(e)}$	$\mathbf{R}_{(z)}$	
* $(s)k^u e_i-$	* $(s)k^u I-$	w tradycyjnym zapisie pie. * $(s)k^u e_i-$: $(s)k^u i-$
* $(s)k^u e_i-t-$	* $(s)k^u I-t-$	
* $(s)k e_i t-(t-)$	* $(s)k I t-$	
* $(s)k^i e^i s-(t-)$	* $(s)k^i I t-$	
* $t_j^i e^i s-$	* $t_j^i I t-$	
* $t_j^i i^i s-$	* $t_j^i I t-$	
* $t_j^i s-$	* $t_j^i I t-$	w tradycyjnym zapisie psł. *čis-(ti) : *čbt-(ϕ)
$\mathbf{T}_{(inf.)}$	$\mathbf{T}_{(praes.)}$	

¹ Mimo że rekonstrukcja z konieczności może przyjąć charakter wyłącznie przybliżony, posługuję się w niej alfabetem IPA. Zabieg ten ma dwa cele, które nie mogłyby zostać osiągnięte przy zastosowaniu tradycyjnych zapisów: po pierwsze pozwala odnotować ciągłość zmian, wykazując poszczególne pojedyncze przesunięcia między elementami, po drugie daje możliwość uniknięcia niejasności wynikającej z pomieszania dwu różnych konwencji.

Zmiany fonetyczne są w pełni regularne: delabializacja k^w , palatalizacja, redukcja samogłoski rdzennej itd. Nie ma w nich nic szczególnie interesującego, dlatego też rezygnuję z szerszego doń komentarza. Wspomnienia wymaga jedynie problematyczne nagłosowe *s*- pierwiastka, które włącza się do rekonstrukcji etymologicznej jedynie na podstawie kontynuantów z j. bałtyckich, tj. lit. *skaityti*, łot. *skaitīt*. Zestawienie wybranych formacji, dla których postuluje się wspólne pochodzenie z polską realizacją tj. *czyścić*, nie pozwala dostrzec, by rekonstruowana głoska występowała na jakimkolwiek innym etapie rozwoju prardzenia, por.:

het. *kuuj(a)*- ‘bać się’ ← $*k^wej-$?

forma spodziewana²: $**iškuj(a)$ - ; pie. $*sk-$ → het. $*išk-$ (z *i*- protetycznym); por. pie. *(s)kelH-* ‘rozcinać’ → het. *iškalla*-^{hi} ‘ts.’ (za Kasjan, Yakubovich 2002: 24) przy „standardowej” realizacji pie. $*k^w$ → het. $*kuu-$; por. pie. $*k^wōn-$ ‘pies’ → het. *kuuan-* ‘ts.’; o warunkach innych realizacji $*k^w$ (→ het. $*p-$ / $*g^w-$ / $*k-$) zob. Kloekhorst 2008: 88.

komentarz etymologiczny: przesunięcie semantyczne ‘dostrzegać’ → ‘bać się’ jest analogiczne np. do łac. *vereor* ‘szanować’ ← ‘bać się’ ← ‘przyglądać się’ (z pie. $*uer-$ ‘patrzeć, obserwować’). W świetle przywołanych spostrzeżeń taka interpretacja etymologiczna wydaje się spójna i przekonująca (co potwierdzają np. Čop 1955: 61, Melchert 1984: 164), należy jednak wspomnieć, że opracowa-

² Rekonstruowanie kształtu jednostek, które nie zaistniały rzeczywiście w (proto) języku, a w każdym razie nie ma choćby pośredniego śladu po ich istnieniu, można za J. Baudouinem de Courtenay uważać za „mniej lub więcej dowcipne przypuszczenia” (Baudouin de Courtenay 1922: 152). Jest to zdanie ze wszech miar słuszne, gdyż postępowanie takie – podkreślam: o ile nie ma choć najdrobniejszych przesłanek – nie służy celom naukowym, tj. nie dostarcza faktycznej wiedzy, co najwyżej iluzoryczną. W tej części pracy zamieszczam je, by wskazać, że – według współczesnej wiedzy historyczno-porównawczej – istnieją różnice w realizacjach pie. $*sk^{(w)}$ - i $*k^{(w)}$ -, oraz by przedstawić możliwą realizację z danego języka, która wskazywałaby na występowanie w pierwiastku pierwszego wariantu. Uznaję takie działanie za konieczne, ponieważ nie znalazłem zbiorczego opracowania, które podejmowałoby (syntetycznie) zagadnienie różnic w kontynuacjach obu zbitek, zaś te nieliczne rozproszone uwagi bywają tak ogólne, że można je przyjąć wyłącznie roboczo (tak np. A. Weinsberg mówi, że „s w położeniach innych niż przedsamogłoskowe zachowało się w zasadzie bez zmian we wszystkich grupach języków indoeuropejskich”; Weinsberg 1986: 38).

nia przedmiotu skłaniają się raczej ku uznawaniu tej jednostki za zapożyczenie luwijskie, stanowiące realizację pie. **d̥uej-* 'bać się' (zob. Puhvel 1997: 302–303).

stgr. hom. τίω || τίω (1.os.sg.) 'poważać, szanować' ← **k^ui-*;
 τῆμῆ (nom. sg.) 'cześć, poważanie' ← **k^ui-meh₂-* ?³;

forma spodziewana: ***στίω?*; pie. **sk^u-* → stgr. *σπ-* / *στ-* / *σκ-* w zależności od otoczenia fonetycznego, analogicznie jak w przypadku samodzielnego **k^u-* (zob. np. Rix 1992: 85–88; Jurewicz 1992: 83–85)? Trudno znaleźć przykład, który by bezpośrednio poświadczał taki proces. Np. w materiale mykeńskim znajdują się dwa wyrazy z nagłosowym *sk^u-*: *qa-ra-to-ro* ~ *sk^ualathron* oraz *qe-ro₂* ~ *sk^uelion* i oba są problematyczne. Pierwszą formę identyfikuje się m.in. z przekazaną przez Hezychiusza głosem *σπάλαθρον* • *σκάλαθρον* 'pogrzebacz'. Obecność *π* : *κ* można tłumaczyć np. wahaniami dialektalnymi w obrębie ustalonych ścieżek rozwoju fonetycznego pie. **k^u* w grece (por. hom. *τηλόθεν* : eol. *πηλόθεν* 'daleko stąd'; zob. np. Buck 1910: 57–59), niemniej *σκάλαθρον* wykazuje wyraźny związek z gniazdem etymologicznym pie. **skelH-* 'rozdzielać' (por. np. *σκάλλω* 'kopać (w ziemi)', *σκαληνός* 'nierówny', *σκαλάθρω* eufem. 'współżyć'), w którym nie sposób dopatrywać się spółgłoski labiowelarnej. Z drugiej strony trud-

³ Nie znalazłem adekwatnego wywodu morfologicznego dla tej greckiej formacji, a ze względu na jej postulowane dewerbalne pochodzenie jest to kwestia zbyt ważna, by przejść obok niej obojętnie. R. Beekes (2010) proponuje widzieć tutaj protosufiks **-sm-*. Sam upatruję tu realizacji pie. sufiksu rezultatywno-instrumentalnego *-mos* | *-meh₂* || *-mós* | *-méh₂*, w drugim, „żeńskim gramatycznie” wariantcie. Obecność afiksu w postaci z *ī* wyrazu tłumaczyć dwojako: albo obecnością w pierwiastku spółgłoski laryngalnej, zgodnie z niektórymi postulatami (**k^uh_i-méh₂-*, tak Derksen 2004, zob. niżej), albo wtórnym, innowacyjnym charakterem formacji (*τῆ-ω* → *τῆ-* + *-μῆ*). To drugie wytłumaczenie wydaje mi się szczególnie prawdopodobne. Najczystsze są ślady poświadczające występowanie w grece tej protocząstki w zestawieniu z rdzeniem na stopniu zerowym, tj. **R_(o)-méh₂**: np. **h₂k̄-méh₂* → *ἀκμή* 'ostrze' (pie. **h₂ek̄-* 'ostrzyć'), *puġ-méh₂ → *πυγμή* 'pięść' (pie. **peuġ-* 'uderzać'), **k̄lh₂-meh₂* → *καλάμη* 'żdźbło' (pie. **k̄elh₂-* 'ciąć'). Dane porównawcze wskazują jednak, że formant nie jest w tym aspekcie stabilny i łączy się z różnymi allomorfami rdzenia, także w samej grece:

R_(o)-meh₂: np. łac. *forma* 'kształt, wygląd' ← pie. *b^herH-* 'nadawać kształt ostrym narzędziem'; psł. *solma* 'słoma' ← pie. **k̄elh₂-* 'ciąć'; **R_(o)-méh₂**: np. stgr. *ὄρμη* 'szybki ruch' ← pie. *ser-* 'płynąć (o ciekach wodnych)'; lit. *skaidmà* 'rozdział w książce' ← pie. *skej d-* 'dzielić'; **R_(e)-meh₂**: np. stgr. *θέρμη?* 'gorączka' ← pie. *guer-* 'ogrzewać'; łac. *fāma* 'wiadomość' ← pie. **b^heh₂-* 'mówić'.

Żadna z kombinacji morfologicznych nie odzwierciedla jednak formy notowanej (tj. *τῆμῆ*). Oznacza to, że derywacja musiała nastąpić już po ustaniu produktywności obecnych w protojęzyku schematów morfonologicznych.

no odrzucić czytelne powiązanie semantyczne *σπάλαθρον* z wariantami z *σκ-* i uznać je za dzieło przypadku, zwłaszcza, że istnieje jeszcze co najmniej jedna formacja, dla której wymiennosc *σπ-* : *σκ-* występuje. Chodzi o parę *σκάλοψ* : *σπάλαξ* ‘kret’ (wraz z derywatem *σπαλακία* ‘krótkowzroczność’). Wy tłumaczenie odwołujące się do substratu przedgreckiego jest tu wyjątkowo nieprzekonujące (tak Beekes 2010 s.v. *σπάλαθρον*), jednak innego rozwiązania tej zagadki – o ile wiem – dotąd nie przedstawiono. Drugi wyraz mykeński odczytuje się dziś jako *ψέλιον* ‘bransoleta’ (zob. Chadwick, Baumbach 1963: 258), które można interpretować etymologicznie jako *σπέλιον* z metatezą dialektalną (zob. Taillardat 1978: 10), przejęte w zapożyczeniu wewnętrznym, lub jako element substratu przedgreckiego (zob. Beekes 2010 s.v. *ψέλιον*). Ta druga opcja – ponownie – mnie nie przekonuje, natomiast gdy idzie o pierwszą, potwierdzałaby założenie, że nagłosowe *s- nie oddziałuje na zmiany następującego po nim *k^u dla kontynuacji starogreckich.

komentarz etymologiczny: pozostaje kwestią sporną, czy hom. τίω można traktować jako formację powiązaną pochodzeniem ze staropolskim *czyśić* (*czytać*). Badacze rekonstruują dla etapu indoeuropejskiego trzy homonimiczne rdzenie o postaci *k^uej- (zob. LIV), którym przypisuje się odrębne znaczenia: 1. ‘patrzeć, dostrzegać’ 2. ‘zbierać, układać’ 3. ‘odpłacić’ (z kontynuacjami o derywowanym znaczeniu ‘karać’/‘mścić się’). Dają się one powiązać derywacyjnie⁴, jednakże ich dyferencjacja musiała nastąpić jeszcze na etapie prajęzyka. Granice między realizacjami są na tyle niewyraźne, a ścieżki ich potencjalnego rozwoju semantycznego na tyle zbieżne, że poza pewnymi przypadkami⁵ niepodobna z całą pewnością stwierdzić, która pochodna pochodzi od której podstawy. Z najważniejszych kontynuantów na gruncie greckim można wymienić pięć, które wy-

⁴ Relacje pomiędzy tak wyodrębnionymi jednostkami, mimo sporej dotychczasowej literatury, w moim odczuciu nadal kryją wiele tajemnic, które wymagają naświetlenia. Powodem niepokoju jest dla mnie przede wszystkim obserwacja kontynuantu litewskiego dla postaci rdzenia z rozszerzeniem *-t-* (*k^uejt-), tj. *skaityti*, który przechowuje znaczenia związane z ‘patrzeniem’, ‘oceną’ i ‘karą’ (zob. LKŽ). Jak wiadomo derywaty słowotwórcze zazwyczaj przejmują tylko jedno ze znaczeń podstawy (jest to tendencja ogólna). Oznaczałoby to, że rozszerzenie formalne *k^uej- → *k^uejt- odbyło się jeszcze przed zróżnicowaniem semantycznym (opartym o specjalizację znaczeniową) formy podstawowej. Brak innych, poza litewskimi, śladów refleksów znaczenia 3. dla *t-* pochodnej może też świadczyć o zająsci kontaminacji znaczeniowej podobnych form tylko dla tego języka. Problem wymaga bliższej analizy.

⁵ Np. 2.*k^uej- → stgr. ποιέω ‘robić’ na drodze rozszerzenia znaczenia albo 2.*k^uoj-éje- (iter.) → psł. *k^uojiti ‘robić’ → ukr. коїти ‘ts.’ (ЕСУМ s.v. **коїти**), коїтися ‘dziać się’, por. pol.dial. *koić się* ‘wieść się’. Podobnie psł. *чинь* ‘porządek’ z rozszerzeniem 2.*k^uej- o cząstkę *-nu-* (zob. SPsł. s.v. **чинь**).

magają analizy pod tym kątem: τίω ‘czcić, szanować’, τιμή ‘cześć, szacunek’, ‘wysoka ocena’ lub ‘rekompensata’ (stąd denominalne τιμάω ‘czcić’ lub ‘wysoko oceniać’), τιμωρός ‘mściciel’ (stąd denominalne τιμωρέω ‘mścić się’), τίνω (właśc. τίνω) ‘płacić’ i τίνωμαι ‘karać’. Starsze opracowania, zgodnie z wzmiankowaną tradycją, łączą je wszystkie pod jednym wspólnym etymologicznym szyldem (zob. Hofmann 1949), z kolei nowsze skupiają się na tych prostszych w przyporządkowaniu: τίω łączą z pierwiastkiem 1., τίνω i τίνωμαι lokują wśród kontynuantów 3. (tak Beekes 2010), z kolei do τιμή odnoszą się z rezerwą, odtworząc kierunek derywacji w oparciu o wartość iloczasu (τίω → τιμή). Pogłębiając propozycję pośrednią przedstawił P. Chantraine (1968–1980), który uważa, że τίω odzwierciedla znaczenie podstawowe rdzenia (tj. 1.), τίνω i τίνωμαι przekształcenie semantyczne znaczenia 1. → 3. (nadal przy założeniu wspólnej podstawy), natomiast τιμή w pierwotnym odniesieniu jako realizujące kontynuację znaczenia 1., zaś w odniesieniach pobocznych (‘karać’, jak np. w terminologii prawa ateńskiego) za efekt wpływów formacji wytworzonych z wariantu znaczeniowego 3. Gdy idzie o τιμωρός, zakłada – z czym nie da się nie zgodzić – że jest to złożenie τιμή ‘~ z szacunkiem’ + *φορός ‘strażnik’ (dosł. ‘ten, który patrzy’ ← *φορ- ‘patrzeć’ ← pie. **uer-* ‘ts.’) i w związku z tym jego pierwotne znaczenie to ‘ten, który broni’, zaś element ‘zemsty’ pojawił się wtórnie, jako konsekwencja zmian semantycznych dla formacji będącej podstawą pierwszego członu złożenia⁶. Przyjmuję w tym miejscu nowsze spojrzenie badaczy, które rozdziela trzy wskazane na początku akapitu rdzenie, mimo ich możliwej wzajemnej zależności na bardzo wczesnym etapie rozwoju języka. W związku z tym za formacje pokrewne z polskim *czytać* (← psł. *čisti, *čьtō*) uznaję tylko dwie jednostki wskazane w nagłówku. Odrzucam tym samym starsze wy tłumaczenia (te oparte na IEW 637), na podstawie których bezpośrednio łączyło się pochodzenie *czyść* / *czytać* z psł. *cěna ‘wartość’ ← ‘zapłata’ (zob. np. Wojtyła-Świerżowska 1999: 131–132), i co za tym idzie z szeregiem takich jednostek jak gr.myk. *qe-te-jo*₂ ~ *k^eelthe(h)os* (gen.sg. od τέλθος ‘dług’)⁷, stgr. ποινή ‘kara’ ← ‘grzywna’ (zap. do łac. *poena* ‘kara’), irl. *cion* ‘zbrodnia’ (← **k^einut-* ‘przewinienie’; zob. Matasović 2009), skr. *cayate* ‘nienawidzi’ ← ‘mści się’, scyt. *kaina* ‘zemsta’ (por. płnoset. *кенæ хатун* ‘mścić się’; za Абаев 1949: 169) i lit. *kaina* ‘cena’.

⁶ Hipotezę tę w pewnym stopniu uwiarygadnia rozkład chronologiczny znaczeń w dostępnym materiale językowym, jakkolwiek moja obserwacja jest tu pobieżna i wymaga szerszej weryfikacji.

⁷ Por. też gr.myk. *qe-te-a* ~ *k^eelthea*, tj. stgr. τέλθεα (nom.pl.). Teksty mykeńskie poświadczają także pochodną 3.**k^eel-*, która zachowuje werbalny charakter: *qe-ja-me-no* ~ *k^eej(j)amenos* (part. praes. / aor. med.), zob. np. Bartoněk 2002: 323.

skr. <i>cāyati</i> (3.os.sg.) ‘spozstrzegać, zauważać’ < √ <i>cāy-</i>	← * <i>k^uej̥-</i> ;
<i>ciketi</i> (3.os.sg.) ‘dostrzegać’ < √ <i>ci-</i>	← * <i>k^ue-k^uoj̥-</i> ;
<i>cetati</i> (3.os.sg.) ‘rozumieć’ < √ <i>ci-</i>	← * <i>k^uej̥t-</i> ;

formy spodziewane: **chāyati, **chiketi, **chetati; pie. **sk^u-* (→ **sk-*) → skr. *ch-* (zob. np. Lubotsky 2001), por. np. pie. **skend-* ‘świecić’ → skr. *chadayati* < √*chad-* ‘pojawiać się’.

komentarz: niepotrzebny.

oset. dig. <i>цегун</i> (inf.) ‘przypominać’	← * <i>k^uej̥t-</i> ;
dig. <i>æскъегун</i> (inf.) ‘rozumieć’?	← * <i>k^uoj̥t-?</i> ;

forma spodziewane: ***цегун?*; por. pie. **skejd-* ‘łamać, rozbijać’ → oset.dig. *сæддун* ‘ts.’, *сæндæг* ‘okruch’ (zob. Cheung 2007 s.v. *sčand)?

komentarz: Dokładne pochodzenie pierwszej formy nie jest do końca wyjaśnione (być może to formacja kauzatywna), choć raczej nie ma wątpliwości, że należy ją wiązać z rdzeniem *k^uej̥t-* (zob. Cheung 2007 s.v. **čait/θ*). Drugą, prefikowaną (æc-) formę odnotowuję przy konsultacji z ONC, tj. korpusem tekstów dialektu północnoosetyjskiego (digoron). Rezygnuję z próby rekonstrukcji jej domniemanego kształtu.

psł. <i>čajati</i> <i>čati</i> (inf.) ‘oczekiwać, spodziewać się’	← * <i>k^ueĭ̥-⁸</i> ;
<i>kajati</i> (inf.) ‘żałować’	← * <i>k^uoj̥-?</i> ;
<i>čēt’a</i> + GEN. (prep.) ‘z powodu’	← * <i>k^uoj̥t-</i> ;

formy spodziewane: **xajati || **xati, **skajati lub ***sčajati?*, ***xēt’a*, ***skēt’a*, ***sčēt’a* lub ***scēt’a?*; pie. **sk^u-* (→ **sk-*) → psł. *x-* / *sk-* / *šč-*, por. np. pie. *(*s*)*kerH-m-* ‘ciąć’ → psł. *xromъ ‘kulawy’ lub *xorpavъ ‘twardy’, pie. *skeh₂b^h-*

⁸ W oparciu o sygnały z akcentuacji kontynuantów południowosłowiańskich R. Derksen proponuje interpretację rdzenia z wewnętrzną laryngalną: **k^ueh̥-* (Derksen 2004 s.v. *čajati*). Argumentów za tą rekonstrukcją jest więcej (zob. np. LIV s.v. **1**. **k^uej̥-*, Beekes 2010 s.v. **тiω**, przeciw np. Villanueva Svensson 2011: 22). Ponieważ jednak ustosunkowanie się do tej tezy przekracza ramy niniejszego opracowania, pozostają przy propozycjach wymienionych wyżej.

'psuć' → psł. *xabiti 'ts.', pie. **skerb^h-r-* 'być ostrym' → psł. *xorbrǫ 'śmiały'⁹; pie. *(*s*)*k̄er-* 'skakać' → psł. *skorbǫ 'szybki', pie. *skejt-om 'tarcza' → psł. *ščítǫ 'ts.', pie. **skelH-* 'ciąć' → *ščelǫ* 'otwór w kamieniu' ale też *skala 'odłupany fragment kamienia', pie. **skej-p-* 'rozdzielać' → *ščuplǫ 'chudy'¹⁰, pie. **skej-r-* 'rozdzielać' → *ščirǫ 'przejrzysty, czysty', pie. *(*s*)*ke(n)d-r-* 'ciąć, rozdzielać' → *ščedrǫ 'hojny'.

komentarz: Pierwsza z rekonstruowanych form rzeczywiście występowała w j. prasłowiańskim, a jej ślady da się znaleźć w stosunkowo szerokim wachlarzu jednostek j. słowiańskich: por. serb. *xajamu* (chor. *hàjati*) 'dbać (o kogoś)', pol. dial. *chaja* 'klótnia'¹¹. Chodzi tu szczególnie o kontynuanty postaci zaprzeczzonej: por. np. cz. *nechat* 'nie dbać' lub 'zostawić', pol. (*po-/za-*)*niechać* 'przestać coś robić'; od niej zresztą pochodzi także szereg słowiańskich operatorów trybu rozkazującego: np. pol. *niech(aj)*, cz. *necht'*, śl. *nech*, głuź. *njech*, poł. *nach*, ukr. *hexajǫ* (i *xajǫ!*), biał. *няхай* (i *xajǫ!*), łemk. *najǫ*, serb. *nek(a)*, sł. *naj* i ewentualnie inne jednostki funkcyjne (np. cz. partykułowe *nechat'*). Nie ustalono dotąd wśród badaczy jednego, bezspornego wytłumaczenia pochodzenia tego wyrazu. Propozycje rekonstruowanych podstaw obejmują: **ksey-* 'przygotowywać jedzenie' (Bańkowski 2000 s.v. *niechać*)¹², **skej-* 'starać się' (tak

⁹ M. Jakubowicz proponuje znaczenie 'srogi' jako pośrednie ogniwo w rozwoju semantycznym (Jakubowicz 2010: 262).

¹⁰ M. Jakubowicz (2010: 173) rekonstruuje przesunięcie **skej-p-* 'rozdzielać' → 'dotykać' (stąd np. pol. *szczypać*), natomiast *ščuplǫ* byłoby zleksykalizowaną formą imiesłowu z elementem 'potencjalności' w strukturze semantycznej: 'taki, którego da się dotykać, wymacać'. Wyjaśnienie to nie uwzględnia przyczyn wymiany *i* : *u* w obrębie rdzenia. W. Boryś (2005 s.v. *szczupły*) rekonstruuje w związku z tym hipotetyczny pierwiastek **ksey-p-*, nie ma jednak dla niego innych poświadczeń.

¹¹ Por. uwagi A. Latusek na temat pochodzenia znaczeń gwarowych formacji o temacie *chaj-* (Latusek 2016: 30–33). Autorka wspomina o dwóch wytłumaczeniach rozwoju semantycznego 'dbać' → 'klótnia' (i innych): pierwsze zgodnie z wersjami przytaczanymi przez ЭССЯ wskazuje na szereg przekształceń bezpośrednich, częściowo zachowanych w wariantach gwarowych (np. 'dbać (o kogoś)' → 'zajmować się (kimś)' → 'nie dawać spokoju (komuś)' → 'rzucić inwektywy'), natomiast drugie, odnoszące się do hipotezy wysuniętej przez K. Długosz-Kurczabową, mówi o dwóch homonimicznych formach, z których jedna została odziedziczona z prajęzyka, druga z kolei ma charakter odonomatopieczny.

¹² Propozycję tę (z formą **ksōy-*) wysuwa A. Bańkowski w oparciu o materiał sanskrytu. Obrona jej jest możliwa (np. przesunięcie pie. **ks-* → psł. **x-* jest rzeczywiście regularne, por. pie. **kseyd^(h)-* 'rozdrabniać, rozgniatać' → *psł. *xǫdǫ 'mały' ~ 'cienki'), jednak zakłada wiele wytłumaczeń *ad hoc* (np. wymianę *i* : *u*) i w związku z tym raczej należy uznać ją za kolejną „fantastyczną spekulację” na ten temat, od których *nota bene*

np. ЭССЯ)¹³. Żadna ze znanych mi wersji nie łączy *expressis verbis* psł. *xajati ‘dbać, opiekować się’ z pie. *k^uej- ‘dostrzegać’ ~ ‘zwracać uwagę na coś’, nawet jeśli związek ten nosi znamiona prawdopodobieństwa, i jeśli chodzi o rozwój formalny, i fonetyczny (przy czym w tej wersji należałoby zakładać postulowaną podstawę **sk^uej-). By móc się jednak na niej oprzeć, należałoby wpierw dokonać szerszych analiz etymologicznych, których w tym miejscu z konieczności niecham.

Reguły dystrybucji nagłosowego pie. *sk- do trzech wskazanych wyżej kształtów na etapie psł. nie zostały dotychczas syntetycznie wyłuszczone. Wydaje się, że w grę wchodzi tu więcej czynników niż tylko otoczenie fonetyczne (jak wyżej w przypadku realizacji *k^u w grece), przede wszystkim relacja do innych form gramatycznych i słowotwórczych (np. prefigowanych). Dla celów poniższej pracy istotne jest tylko to, że rekonstruowany produkt wyjściowy nie pokrywa się ze stanem rzeczywistym.

Oznacza to, że przed etapem rozwoju przechowanym przez j. bałtyckie w pierwiastku nie występowało nagłosowe s- (brak dodatkowych odpowiedników nie pozwala mi przypuścić, że pojawia się tu tzw. „s-mobile”)¹⁴. W oparciu o to spostrzeżenie dalej będę używał rekonstrukcji pierwiastków w postaci pie. *k^uej-(t-)¹⁵ → bsł. *kej-t- (inaczej niż np. ЭССЯ).

autor w samym artykule hasłowym próbuje się odżegnywać. Rdzeń o homonimicznym kształcie dla etapu indoeuropejskiego jest dobrze poświadczony – odtwarza się dla niego znaczenie ‘skrobać’/‘golić’ (por. np. lit. *skūsti* ‘golić’ czy stgr. ξύω ‘skrobać’).

¹³ Poza językami słowiańskimi poświadczeń dla takiej podstawy poszukuje się m.in. w toch. *skāi-* (B) || *ske-* (A) ‘trudzić się’, stgr. ἄσκέω ‘obrabiać (coś), doprowadzać do pożądanego stanu’ (z *a-* protetycznym) i irl. *scíth* ‘zmęczony’. Powiązanie dwu ostatnich nie wytrzymuje konfrontacji z innymi, bardziej spójnymi hipotezami etymologicznymi, które wiążą kolejno: ἄσκέω jako denominatyw od ἄσκόξ ‘skóra zwierzęca’ (choć podstawy indoeuropejskiej rzekomo brak), a *scíth* z pie. *skeh_t(H)- ‘ranić’ (zob. Matasović 2009 s.v. *skīto-). D.Q. Adams upatruje związku między jednostkami tocharskimi, a tym, co LIV opisuje jako 2.*k^uej- (np. stgr. ποίεω, psł. *činiti*), zakładając obecność *s-mobile* w nagłosie rdzenia (Adams 2013 s.v. *skāy-*). Jest to głos odosobniony, ale wymagający wspomnienia.

¹⁴ Ale por. także przyp. 13.

¹⁵ Ze względu na ograniczoną objętość pracy muszę zrezygnować z analizy, która pozwoliłaby wskazać funkcję rozszerzenia realizowaną w tym konkretnym przypadku derywacji. Wydaje się, że z semantycznego punktu widzenia nie doszło tu do istotnej zmiany, raczej w grę wchodzi zmiana gramatyczna (np. aspektowa lub kategorialna). Problem pozostawiam otwarty.

Nie ma sporu co do relacji, w jakiej występowały względem siebie *čisti, čbtŏ i *čitati, čitajŏ. W ujęciu statycznym, dla etapu prasłowiańskiego *čitati jest derywatem od tematu werbalnego *čbt- (tzw. tematu praesentis), przy czym na proces derywacji składa się nie tylko przyłączenie „sufiksu iteratywnego” *-á-je-, -á-ti do morfemu rdzennego, lecz także wzdłużenie krótkiej samogłoski w temacie podstawy: *b → *i (zob. Sławski 1974: 47). Produktywność tego mechanizmu sytuuje się w chronologii względnej gdzieś pomiędzy rozpadem wspólnoty praindoeuropejskiej, a chwilą dyferencjacji dialektów słowiańskich (jego refleksy znajdujemy także w j. bałtyckich). Pozwala to wskazać przybliżony moment wytworzenia pochodnej *čitati w tym właśnie przedziale czasowym.

Układ, w którym lokowały się względem siebie formy wskazanych wyżej wyrazów w prasłowiańszczyźnie, można więc nakreślić w kształcie:

1. OS. SG	<i>čbtŏ</i>	:	<i>čitajŏ</i>
			=
INF.	<i>čistb</i>	:	<i>čitati</i>
	PRAESENS		ITERATIVUM

Ryc. 1. Prasłowiańska relacja *čisti : *čitati

Źródło: opracowanie własne.

Formalne refleksy takiej konfiguracji są dość dobrze widoczne w materiale staropolskim:

1. OS. SG	<i>cztę</i>	:	<i>czytãm</i>
			=
INF.	<i>czyść</i>	:	<i>czytać</i>
	PODSTAWA		POCHODNA

Ryc. 2. Formalne średniopolskie refleksy relacji psł. *čisti : *čitati

Źródło: opracowanie własne.

Pierwotna opozycja *jednokrotność* : *wielokrotność* nie jest jednak dostrzegalna na tym etapie. Wyraz *czytać* wydaje się już w staropolszczyźnie zneutralizowany (w pełni lub częściowo) pod względem ładunku gramatycznego różniącego go od podstawy słowotwórczej. Realizuje on w ten sposób ostatnie stadium ścieżki regularnego rozwoju funkcjonalnego dla swojego typu:

iterativum → *durativum* → *praesens* „bezczasowe”

(zob. Kuryłowicz 1987: 60–61, 70)

Włączeniu się w ten schemat mógł dodatkowo sprzyjać sam denotowanej charakter czynności, która implikuje powtarzalne, lecz przy tym ciągle działanie na zbiorze elementów (‘liczenie’ lub ‘czytanie’)¹⁶. Poszlak tekstowych (semantyczno-syntaktycznych) w materiale staro- i średniopolskim jest kilka, natomiast najważniejszym śladem jest występowanie kolejnych regularnych derywatów iteratywnych *czytywać* || *czytawać* (od stanu notowanego w SPXVI), z tym wyrazem jako podstawą. Wspólne znaczenie kontynuantu wśród różnych języków słowiańskich (także różnych podgrup), które wskazywałoby, że to zjawisko gramatyczne zaszło dla psł. *čitati jeszcze przed podziałem wspólnoty prasłowiańskiej. Ponieważ jednak, jak wykażę niżej, łańcuch zmian semantycznych rekonstruowany dla interesującego mnie wyrazu jest regularny i znajduje szersze odniesienie, hipoteza ta nie musi być słuszna.

Analogiczny układ wyrazów oparty o relacje funkcjonalności wygląda zatem dla etapu średniopolskiego następująco:

1. OS. SG	<i>czte</i>		<i>czytám</i>	:	<i>czytywám</i>		<i>czytáwám</i>
				=			
INF.	<i>czyść</i>		<i>czytać</i>	:	<i>czytywać</i>		<i>czytávać</i>
			PRAESENS		ITERATIVUM		

Ryc. 3. Średniopolskie relacje funkcjonalne jednostek
czyść, *czytać* i *czytawać* || *czytywać*

Źródło: opracowanie własne.

¹⁶ Za podsuniecie tego tropu dziękuję anonimowemu Recenzentowi pracy.

Zatarcie pierwotnej różnicy między *čisti, *čbtq* a *čitati, *čitajq* wywarło wpływ na dalsze losy obu form. Brak wyraźnej dystynkcji spowodowało kolidowanie funkcjonalne obu form i ostatecznie doprowadził do zniknięcia pierwszej z nich w późniejszych realizacjach słowiańskich (z wyjątkiem czeszczyzny). Na rezultat konkurencji miał także wpływ kształt formalny pierwszej z jednostek, której kontynuanty – po zaniku jeru słabego – odczuwane były jako kłopotliwe i miały tendencje do wypadania z leksykonu¹⁷. We współczesnej polszczyźnie rezultatem dawnej konkurencji jest układ w postaci:

1. OS. SG	<i>czytam</i>	:	<i>czytuję</i>
		=	
INF.	<i>czytać</i>	:	<i>czytywać</i>
	PRAESENS		ITERATIVUM

Ryc. 4. Współczesne realizacje relacji *praesens* – *iterativum*
dla czasownika *czytać*

Źródło: opracowanie własne.

Nim jednak praforma *czytać* zleksykalizowała się do w pełni autonomicznego paradygmatycznie wyrazu, systemowa zależność z *čisti, *čbtq* jako podstawą poskutkowała między innymi współdzieleniem warstwy semantycznej. Forma *čitati i jej kontynuanty zachowały część z nich już po rozluźnieniu związków gramatycznych między obiema formacjami i po zaniku drugiej z nich. Stąd mimo charakteru nowotworu prasłowiańskiego, jaki niewątpliwie posiada w aspekcie genetycznym, można ją traktować jako kolejny etap wspólnego z podstawą kontinuum leksykalno-semantycznego i jej realizacje rozpatrywać jako część bezpośredniego dziedzictwa indoeuropejskiego np. w polszczyźnie współczesnej.

Wytworzenie formy iteratywnej, przechowanej do dziś w zleksykalizowanej postaci semantycznej, na etapie prasłowiańskim nie oznacza, że przed jej powstaniem funkcjonalna klatka systemu pozostawała pusta. Pró-

¹⁷ Za zwrócenie uwagi na tę tendencję w j. słowiańskich dziękuję anonimowemu Recenzentowi artykułu.

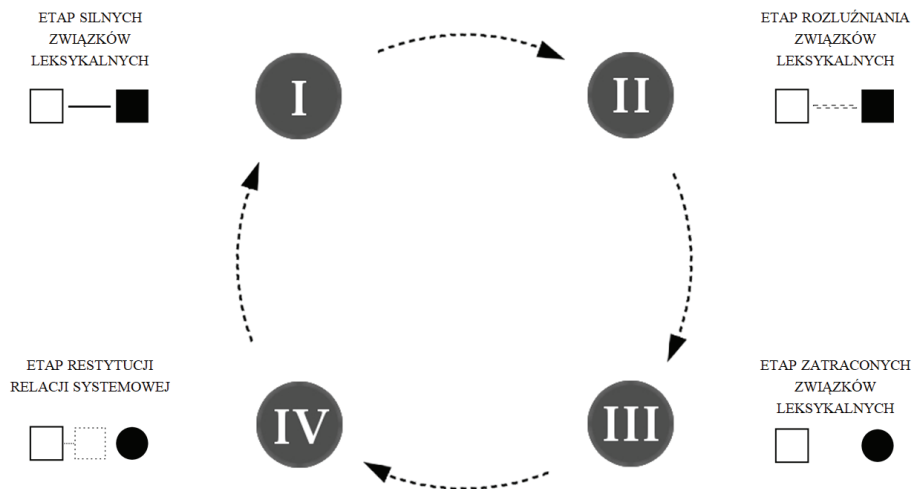
ba rekonstrukcji szerszego schematu przemian wskazuje na periodyczny charakter zjawiska. Rozluźnianie się związków gramatycznych między podstawą werbalną a pochodną dewerbalną (tzw. *grammatical bleaching*) jest zjawiskiem powszechnym, postępującym w czasie. Zatrata tej relacji następuje samoistnie, zaś jej katalizatorem mogą być przemiany formalne, rozbijające dawne zależności (tu np. gramatyczny charakter wymiany apofonicznej). W toku usamodzielniania się w obrębie podsystemu leksykalnego pochodne iteratywne na drodze regularnych przemian semantycznych przyjmują nowe znaczenia. Ponieważ zaś system językowy nie znosi próżni w kluczowych dla siebie elementach¹⁸, pusta klatka funkcjonalna zostaje uzupełniona dostępnymi na danym etapie środkami morfo(no)logicznymi¹⁹. Odtworzona zostaje więc pierwotna relacja, która następnie ulega ponownej, powolnej erozji. Cykl ten najlepiej przedstawić graficznie (figury geometryczne reprezentują w uproszczeniu elementy języka, zaś linie – relacje między nimi):

---

¹⁸ Spostrzeżenie to nie ogranicza się do relacji gramatycznych, co jest tematem niniejszej pracy. Np. A. Meillet na przykładzie restytucji dźwięku [u] w łacinie wykazał tendencję do kompensacji ważnych luk w realizacjach poziomu fonologicznego (zob. Meillet 1925: 99).

¹⁹ Repertuar środków językowych, które uczestniczą w takiej kompensacji, jest zależny od ogólnej produktywności derywacyjnej systemu. Nierzadko zdarza się, że dany mechanizm nie jest zarezerwowany tylko dla realizacji jednego określonego aspektu leksykalnego, lecz stanowi wykładnik dla kilku różnych kategorii, np.: iteratywum-imperfektum (por. stgr. formy na -σικω), iteratywum-deminutywum (tak w j. germańskich lub romańskich), iteratywum-intensywum lub -ekspresywum (tak np. w sanskrycie), iteratywum-duratywum (tak w j. litewskim). Ponadto aspekt iteratywny czasownika może być również wyrażany przez „zwykły”, nienacechowany czas terażniejszy czasownika w aspekcie niedokonanym (Morfologia: 550), w samodzielnej realizacji powierzchniowej (np. *Biorę lekarstwa na żołądek*) lub z towarzyszącym okolicznikiem (np. *Co roku jadę w góry*). W przytoczonej egzemplifikacji staram się dobrać przykłady, których interpretacja nastrocza stosunkowo najmniej wątpliwości.

Ryc. 5. Cykliczne zmiany w obrębie relacji praesens (podstawa) – iterativum (pochodna)

Źródło: opracowanie własne.

Zneutralizowana pod względem więzi gramatycznych forma rozpoczyna własne życie w rzeczywistości językowej. Ponieważ zaczyna się od zaniku cechy pierwotnie dystynktywnej w stosunku do innego elementu (pod)systemu języka, istnienie to w pierwszych etapach nacechowane jest zjawiskiem konkurencji leksykalnej i w dalszym etapie podlega jego konsekwencjom. Dochodzi więc do dyferencjacji wewnętrznej lub kompletnego zaniku jednej z konkurujących jednostek.

Przykłady usamodzielnionych iteratywów (tj. realizacji fazy I–III) można by mnożyć w nieskończoność, i to czerpiąc egzemplifikację z różnych grup językowych:

stgr. *φημί* ‘mówić’ : *φάσκω* ‘mawiać’ → ‘obiecować’;

łac. *agere* ‘prowadzić’ : *agitāre* ‘prowadzać’ → ‘poruszać’;

łac. *pellere* ‘bić’ : *pulsāre* ‘uderzać wielokrotnie, stukać’ → ‘uderzać rytmicznie (o sercu)’;

stang. *wræstan* ‘walczyć’ (→ ang. *to wrest* ‘zabierać’ lub ‘wyciągać’) : *wræstlian* ‘walczyć’ (iter.) (→ ang. *to wrestle* ‘walczyć’);

pie. **h₁reh₁-* ‘wiosłować’ : **h₁roh₁-* ‘ts.’ (iter.) → stirl. *ráid* ‘on wiosłuje’ (tak Zair 2012: 42)

pie. **b^hed^h-* ‘wetknąć’ : **b^hod^h-* ‘uderzać raz po raz, dźgać’ → np. łac. *fodere* ‘kopać’ (zob. też niżej);

psł. **polēti* ‘płonać’ : **palati* ‘ts.’ (iter.) → stpol. *palac* ‘mieć podwyższoną temperaturę ciała’ lub ‘być pod wpływem silnego uczucia’;

i wiele innych.

Zatrata morfo(no)logicznego wykładnika iteratywności nie oznacza, że kategoria derywacyjna zanikła dla tych przypadków zupełnie, lecz że w razie potrzeby może być wypełniana doraźnie za pomocą innych dostępnych w zasobie języka środków (por. przypis 16).

Pełny cykl (I–IV) realizowany jest o wiele rzadziej. Niemniej sam fakt, że jest obserwowany więcej niż jednorazowo pozwala mówić, że nie jest to zjawisko przypadkowe i dopatrywać się w nim ogólniejszego schematu ewolucyjnego:

łac. *canō, canere* ‘śpiewać’ : *cantō, cantāre* ‘ts.’ (iter.) → *cantō, cantāre* ‘śpiewać’ : *cantitō, cantitāre* ‘ts.’ (iter.)

a wł. *cantare* ‘śpiewać’ : *canticchiare* ‘ts.’ (iter.);

łac. *pluit* ‘pada deszcz’ : łac.śr. *pluītat* || *pluītat* ‘ts.’ (iter.)

a wł. *piove* ‘pada deszcz’ : *piovicchia* || *pioveggina* ‘ts.’ (iter.);

łac. *scribō, scribere* ‘pisać’ : *scrip̄tō, scrip̄tāre* ‘pisywać’

a wł. *scrivere* ‘pisać’ : *scribacchiare* ‘bazgrać’ ← ‘pisywać’;

łot. *slaucīt* ‘trzeć’ : *slaukt* (iter.) ‘pocierać’ → ‘doić’

a zrekonstruowana relacja *slaucīt* ‘trzeć’ : *slaucināt* (iter.) ‘pocierać’ (zob. Smoczyński 2007 s.v. **šliaũkti**);

psł. **vidēti* ‘widzieć’ : **vidati* ‘ts.’ (iter.) → stpol. *widzieć* : *widać* (bez wyraźnego rozróżnienia)²⁰

²⁰ Casus *widać* jest o tyle godny wspomnienia, że wskazana konkurencja doprowadziła do zmian na poziomie nie semantycznym, a gramatycznym. Jego reliktem w polszczyźnie współczesnej jest homonimiczna para predykatywu (*widać* I według WSJP) i partykuły epistemicznej (*widać* II tamże; zob. też SGPP: 56–58). O rozwoju tej jednostki od czasownika do partykuły na drodze zerowania składniowej struktury bezpodmiotowej zob. Kleszczowa 2015: 68–70.

a pol. *widzieć* : *widywać*;

pie. **g^uelh₁*- 'rzucić' : **g^uolh₁*- 'ts.' (iter.) → 'machać'

a łac. *volo, volāre* 'latać' : *volito, volitāre* 'polatywać, krążyć w powietrzu';

pie. **h₁nek̑*- 'wziąć' : **h₁nok̑*- 'brać'

lub psł. **nesti, nesq* 'nieść' : **nositi, nošq* 'ts.' (iter.)

a stpol. *nosić* 'chodzić z czymś, prznosić coś' : *naszać* 'ts.' (iter.);

pie. **b^hed^h*- 'wetknąć' : **b^hod^h*- 'uderzać raz po raz, dźgać'

a psł. **bosti, bodq* 'kłuć, bóść' : **badati, badajq* 'ts.' (iter.)

tu także lit. *bedù, bèsti* 'wbić' : *bedžioja, bedžióti* 'wtykać' (zrekonstruowane obok wyspecjalizowanego semantycznie *badaiù, badyti* 'bóść (o bydle)');

pie. **prek̑*- 'pytać' : **prok̑*- 'ts.' (iter.)

a psł. *prošiti 'prosić' : *prašati 'ts.' (iter.) → stpol. *prosić* : *praszać* (iter.)

tu także strus. *npocumu* 'zapraszać' : *npauamu* || *npouamu* 'ts.' (iter.) i późniejsza para *npocumu* 'zapraszać' : *npauuamu* 'ts.' (iter.) (po wyblaknięciu gramatycznym pierwotnego iteratywu; zob. СРЯХІ-ХVII s.v. *npouamu* и *npauuamu*).

Opisywany przypadek *czyść* : *czytać* → *czytać* : *czytywać* ilustruje zjawisko, gdy dawna pochodna zajmuje systemowe miejsce dawnej podstawy. Z kolei przykład psł. *pojiti 'podawać płyn' : *pajati 'ts.' (iter.) → 'kuć, łączyć metale', która w toku rozwoju wytworzyła w j. rosyjskim opozycje: nową *наять* 'lutować' : *наувамь* 'ts.' (iter.) i zrekonstruowaną *нouth* 'poić' : *наувамь* 'ts.' (iter.), wskazuje, że i podstawa i pochodna mogą uczestniczyć we własnych, niezależnych cyklach. Zjawisko to jest z pewnością o wiele bardziej złożone i jako takie wymaga szerszych badań, zwłaszcza, jak sądzę, gdy występuje również w przypadku innych aspektów leksykalnych (i nie tylko). Tu zamieszczam tylko jego skrótowy opis, wystarczający by uzasadnić wykorzystanie go do założonego celu pracy. Opisana wyżej obserwacja pozwala na podstawie zrekonstruowanego stanu wyjściowego (tj. faktu powstania nowotworu **čitati, čitajq*) wnioskować o zastąpionym przezeń potencjalnym stanie wejściowym (o możliwych kształtach formacji niżej). Użytkany taką drogą rozumowania twór musi być – oczywista – konstruktem czysto hipotetycznym. W interesującym mnie przypadku występują jednak poszlaki zewnętrzne wobec słowiańszczyzny, które uwiarygadniają wniosek płynący z rekonstrukcji wewnętrznej.

Związane genetycznie z polskim *czytać* litewskie *skaityti* (i łot. *skaitīt*), uznaje się za formację należącą do najstarszej grupy iteratywów j. litewskiego, na którą składają się wyrazy o tej funkcji dziedziczone z prajęzyka (zob. Ostrowski 2006: 11). Słowo to bez większych zmian kontynuuje pierwotny mechanizm tworzenia iteratywów (później i kauzatywów) w oparciu o wymianę jakościową samogłoski rdzennej:

pie.praes. $\mathbf{R}_{(e)}\text{-}\dot{\imath}e\text{-}$: $*k^u\dot{\epsilon}\dot{\imath}t\text{-}\dot{\imath}e\text{-}$ → błt. **skeĩs-tei* ‘myśleć, rozumieć’²¹;
 pie.iter./caus. $\mathbf{R}_{(o)}\text{-}\dot{\epsilon}\dot{\imath}e\text{-}$: $*k^u\dot{o}\dot{\imath}t\text{-}\dot{\epsilon}\dot{\imath}e\text{-}$ → lit. *skait-yti* np. ‘czytać’.

Jest on bardzo łatwy do zrekonstruowania w oparciu o występujące w j. indoeuropejskich pary kontynuantów zachowujących dawną relację formalno-funkcjonalną lub dające się odtworzyć ścieżki jej rozwoju, zob. np.:

łac. (ital.) **spend-* ? ‘obiecować’? : *spondeō, spondēre* ‘składać przysięgę’²²
 ← pie. **spend-* ‘dokonywać rytualnej libacji’

fervō, fervere ‘wrzeć, być gorącym’ : *ferveō, fervēre*²³ ‘ts.’
 ← pie. **b^herū-* ‘być gorącym’

temnō, temnere ‘lekceważyć’ : *tondeō, tondēre* ‘strzyć’
 ← pie. **tem(h)-* ‘ciąć’²⁴

²¹ W j. litewskim zaginione, natomiast zachowane w łot. *šķīst* ‘wydawać się, robić wrażenie’. O dziwnym nagłosowym *s-* zob. wyżej.

²² Rozwój semantyczny, przyczyny i konsekwencje gramatycznego wyblaknięcia pierwotnego iteratywu opisał Kölligan 2007: 55–56. Opis ten idealnie pasuje do propozycji ogólnego cyklu, którą wysunąłem wyżej.

²³ Rekonstruowane jako **forvēre* ze zmianą samogłoski rdzennej pod wpływem *fervere*. Relacja jest problematyczna, podobnie jak np. analogiczny przypadek pary *fulgere* ‘błyszczyć’ : *fulgēre* ‘ts.’. Według innej wersji *fervēre* jest formą wtórną wobec *fervere*, dla którego przyrostek *-ē-* został wprowadzony ze względu na statywne znaczenie (por. *pendere* ‘wieszać’ : *pendēre* ‘wisieć’, *iacere* ‘rzucić’ : *iacēre* ‘leżeć’ itp.). Argumenty za i przeciw dla tego stanowiska referuje de Vaan 2007 s.v. *ferveō*.

²⁴ Powiązanie genetyczne obu wyrazów nie jest pewne, jakkolwiek tradycyjnie się je uznaje, podobnie jak w przypadku innych realizacji językowych tych samych protoform (zob. IEW 301). Badacze przyznają, że trudno wytłumaczyć wczesną zmianę głosową **-mn-* → **-nd-* (por. np. stgr. *τέμνω* ‘ciąć’ : *τένδω* ‘gryźć?’), jednak bliskość fonologiczna sugeruje, że nie jest ona nieprawdopodobna. W grę może wchodzić również wymiana konsonantycznego rozszerzenia rdzenia dla tematu czasu teraźniejszego (w wariacie bez laryngalnej): **tem-neh₁-* : **tem-d^h-?*.

- alb. *bie* 'nieść' : *mbaj* 'nosić' ← pie. **b^her-* 'nieść'
 skr. *śnathati* 'bić, uderzać' : *śnathayati* 'ts.' (iter.)?
 ← pie. **k^hneth₂-* 'bić, uderzać'?²⁵
 stisl. *lita* 'patrzeć' : *leita* 'szukać' ← pie. **uel-d-* 'patrzeć'
 st.-w.-niem. *stepfen* 'postawić krok, stąpać' : *stapfōn* 'iść'
 ← pie. **steb^h-* 'postawić, umocować?'
 hol. *kerven* 'rzeźbić' : *krabben* 'drapać'
 ← pie. **gerb^h-* 'ryć'
 het. *uekk^{-zi}* 'chcieć, pragnąć' : *ueuakk⁻ⁱ* 'prosić, domagać się'
 ← pie. **uek^h-* 'chcieć, życzyć sobie'

Szczególnie dobrą ilustracją są przykłady par zachowanych w j. starogreckim:

- [ἔθω] 'mieć zwyczaj' : [οὐκ] ὄθομαι '[nie] troszczyć się'²⁶
 ← pie. złoż. **sue-* 'własny' + **d^hh₁-* 'kłaść'
 ἔλκω 'ciągnąć, wlec' : ἔλκέω (← *ὀλκέω?) 'ts.'
 ← pie. **selk-* 'ciągnąć'
 ἔρχομαι 'wychodzić, ruszać' : ὀρχέομαι 'tańczyć (chodząc dookoła)'
 ← pie. **herĝ-* 'wychodzić?'
 ἔχω 'mieć' lub 'trzymać' : ὀχέω 'ts.' ← pie. **seĝ^h-* 'chwycić'
 θέσομαι 'modlić się' : ποθέω 'pragnąć, potrzebować'
 ← pie. **g^{uh}ed^h-* 'chcieć, życzyć sobie'
 θρέομαι 'krzyczeć' : θροέω 'ts.' ← pie. **d^hreu-* 'krzyczeć, wołać'
 κλέπτω 'kraść' : ὑποκλοπέομαι 'ukrywać się'
 ← pie. **klep-* 'kraść' / 'chować'
 πένομαι 'trudzić się, pracować' : πονέομαι 'ts.'
 ← pie. *(*s*)*penh₁-* 'ciągnąć, wykręcać'

²⁵ Ze względu na ograniczone występowanie realizacji rdzenia trudno udowodnić jego indoeuropejskie korzenie (zob. Cheung 2007 s.v. *snaθH).

²⁶ Powiązanie etymologiczne obu jednostek nie jest zupełnie pewne, mimo iż relacja semantyczna jest możliwa do zrekonstruowania.

- πέρθω ‘niszczyć, pustoszyć’ : πορθέω ‘ts.’
 ← pie. złoż. **b^her-* ‘nieść’ + **d^hh₁-* ‘kłaść’?²⁷
- πέταμαι ‘latać, unosić się’ : ποτάομαι ‘ts.’ (iter.)
 ← pie. **pet(h₂?)-* ‘spadać, zlatywać’
- τρέπω ‘zwrócić, skierować (gdzieś)’ : τροπέω ‘ts.’
 ← pie. **trep-* ‘obrócić’
- φέρω ‘nieść’ : φορέω ‘nosić’ ← pie. **b^her-* ‘nieść’

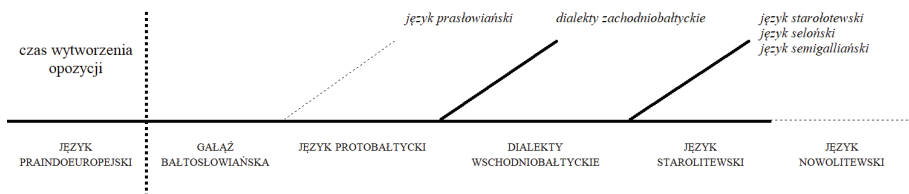
Jednakże i w samym j. litewskim daje się odnaleźć całą serię podobnych jednostek w relacji „podstawa” : „derywat iteratywny” (niekiedy zatartej):

- bedù, bèsti* ‘wbić’ : *badaũ, badyti* ‘bóść (o bydle)’
 ← pie. **b^hed^h-* ‘wetknąć’
- bliežiù, bliežti* ‘mocno mieszać’ : *bláizau, blaižyti* ‘pocierać’
 ← pie. **b^hlej ġ-* ‘uderzać’
- diegiu, diegti* ‘sadzić’ : *dáigau, dáigyti* ‘ts.’ (iter.)
 ← pie. **d^hej ġ^u-* ‘wetknąć, wbić’
- gręžiù, grėžti* ‘wiercić’ : *grąžaũ, grąžyti* ‘ts.’ (iter.)
 ← pie. **g^hreŋġ^h-* ‘kręcić, obracać’
- griebiù, griėbti* ‘chwycić, łapać’ : *graibaũ, graibyti* ‘macać’
 ← pie. **g^hrej^hb^h-* ‘chwycić’
- žengiù, žėngti* ‘kroczyć, iść’ : *žangaũ, žangyti* ‘chodzić’
 ← pie. **ġ^heng^h-* ‘iść’

We współczesnym j. litewskim wymiana jakościowa samogłoski nie ma charakteru produktywnego, jeżeli chodzi o tworzenie nowych iteratywów. Podobnie jak w wielu innych językach, dawną indoeuropejską opozycję morfonologiczną zastąpiła tu derywacja sufiksalna, np. przez formanty *-yti, -ėti, -oti* z dalszymi rozszerzeniami morfotaktycznymi. Jednakże czas żywotności owego mechanizmu morfonologicznego można datować – w datowaniu względnym – jako okres stosunkowo długi. Zachowanie pierwotnego bałtyckiego dyftongu **ai* w jednostkach formalnie i funkcjonalnie kontynuujących

²⁷ Z tej kombinacji wychodzi znaczenie ‘wziąć coś odłożonego’, a zatem ‘łupić’ lub ‘kraść’.

dawny indoeuropejski stopień „o”, dowodzi, że relacje te były jeszcze czynne w momencie monoftongizacji błt. $*aj \rightarrow *ē (\rightarrow ie)^{28}$, tj. w czasie różnicowania się wspólnoty bałtyckiej na grupę wschodnią (m.in. j. pruski) i zachodnią (współczesne j. litewski i j. łotewski)²⁹. Posiadając tak wyznaczone punkty węzłowe, w celach ilustracyjnych można pokusić się o jego rzut chronologiczny na ogólnej osi rozwoju języka (linia pogrubiona wskazuje czas aktywności opozycji, przerywana – czas po wygaśnięciu):

Ryc. 6. Rekonstruowany czas żywności apofonii jakościowej jako czynnika zaangażowanego funkcjonalnie

Źródło: opracowanie własne.

Wskazany okres odnosi się nie tylko do żywego charakteru apofonii jako środka derywacyjnego. W węższym odniesieniu oznacza także potencjalny czas powstania interesującej nas jednostki wyrazowej *skaityti* || *skaitīt* ‘czytać’, nawet gdyby nie było śladów na jego występowanie na etapie indoeuropejskim. Właśnie to daje asumpt by stwierdzić, że derywat zastąpiony w ga-

²⁸ Z konieczności sprowadzam tu proces do postaci mocno uproszczonego schematu. Najprawdopodobniej zmiana pierwotnie zaszła dla kontekstów akcentowanego dyftongu, w dalszej kolejności drogą analogii rozprzestrzeniła się także na konteksty nieakcentowane.

²⁹ Zob. Smoczyński 1988: 830. Zmianie ogólnie nie poddawały się formy występujące w relacji alternacyjnej, czy to ze stopniem „zero” (np. $\mathbf{R}_{(z)}$ *žīūrēti* ‘patrzeć’ : $\mathbf{R}_{(o)}$ *žvaīras* ‘zezowaty’), czy to ze stopniem „e” (np. $\mathbf{R}_{(e)}$ *griēbti* ‘chwytać’ : $\mathbf{R}_{(o)}$ *graibyti* ‘macać’, $\mathbf{R}_{(e)}$ *giedōti* ‘śpiewać’ → ‘pisać’ : $\mathbf{R}_{(o)}$ *gaidys* ‘kogut’). Stąd kształt niemotywowanych w ten sposób wyrazów w j. litewskim np.: *dieveris* ‘szwagier’ ← błt. $*dāij̥er-$ ← pie. $*deh_j̥er-$, *giēdras* ‘jasny, pogodny (o dniu)’ ← pie. $*g^{uh}ojd-ro-$, *šiēnas* ‘siano’ ← pie. $*kōj̥-no-$, *sniēgas* ‘śnieg’ ← pie. $*snojg^{uh}-$ (por. stpr. *snaygis*), *vienas* ‘jeden’ ← pie. $*h_1oj̥-no-$? (z nieregularnym rozwojem – spodziewana forma: $**iēnas$: por. stpr. *ayns*), *viēšas* ‘otwarty, publiczny’ ← pie. $*uoj̥k-o-$.

łęzi słowiańskiej nową formacją, zgodną z aktualną potencją systemu, miał swojego poprzednika.

*

Podsumowując, istnieją podstawy, by przypuszczać występowanie na pewnym etapie rozwoju języka zaginionej formacji iteratywnej, zastąpionej w prasłowiańszczyźnie przez *čĭtati, čĭtajō w celu uporządkowania klarowności systemu po wygaśnięciu produktywności apofonii jakościowej jako wykładnika funkcjonalnego³⁰. Wówczas jej kształt należałoby rekonstruować jako pie. **k^uoĭt-ĕje- → psł. **cĕtiti (?) lub bsł. **kajtā- → psł. **cĕtati. Jej ewentualne losy pozostają niemożliwe do odtworzenia, jakkolwiek wycofanie z zasobu języka jeszcze na etapie przedhistorycznym nie byłoby niczym niezwykłym. Jak wspomniałem, brak szerszych bezpośrednich poświadczeń nie pozwala na jednoznaczne potwierdzenie wysuniętej hipotezy. Formacje kontynuujące przedśłowiański stopień „o” rdzenia *k^uejt- zachowane są tylko szczątkowo, por. pol. dial. *catew* || *catwia* ‘cześć, poważanie’ (← psł. *cĕty, cĕtŏve), od którego *catwić* ‘szanować’, scs. ЦѢШТА + GEN. (prep.) ‘ze względu na (coś)’, srb. dial. *ujeh* + GEN. ‘ts.’ (← pldsl. *cĕt’a + GEN. ‘ts.’ ← *cĕt’a ‘wola, chęć’), może też np. pol. dial. *cetno* ‘gotówką’ i *cot* ‘liczba’, ukr. *ym* ‘liczba parzysta’ (od którego niewątpliwie jako denominatyw *ymamu* ‘grać w „cetno i lichy” tj. kości z liczbami parzystymi i nieparzystymi’), brus. *jom* ‘ts.’, ros. *čem* ‘ts.’ i *chema* ‘para’. Jedyłą pochodną cząsteczkową o tej podstawie podaje J. Zubatý (1894: 288) w postaci scs. ЦѢСТАТИ ѿ ‘długo się zastanawiać’, które można podeprzeć ukr. dial. *ymamusia* ‘ts.’ (notowane u Żelechowski-Niedzielski 1886). Te notacje posłużyły za podstawę do rekonstrukcji psł. *cĕtati sĕ, którą przyjęli autorzy m.in. ЭССЯ czy

³⁰ Właściwie zastąpienia w tej roli wymiany jakościowej (pie. $\mathbf{R}_{(e)}$: $\mathbf{R}_{(o)}$) na wtórną, wytworzoną kompensacyjnie wobec zaniku żywo odczuwalnej opozycji indoeuropejskiej wymianę ilościową (psł. $\mathbf{T}_{(praes.)}$: $\mathbf{T}_{(wzdl.)}$). W szerokim oglądzie ewolucyjnym takie zastępstwo środków derywacji mówi o upraszczaniu sposobów realizacji pewnych kategorii gramatycznych (leksykalnych?) poprzez przesunięcie wykładnika funkcji z alternacji morfemu rdzennego na cząstkę rozszerzającą (prefiks lub sufiks). Wzdłużenie (bałto-?)słowiańskie jest tu etapem pośrednim, angażującym oba środki: wymianę w rdzeniu i rozszerzenie morfologiczne. Nowsze formacje iteratywne, o ile nie będą nawiązywać do wytworzonych wcześniej wzorców przez analogię (por. np. zmianę pol. *udowodnić* : *udowodniać* (XIX w.) → *udowodnić* : *udowadniać* (współcz.)), będą korzystać już tylko z przyłączania formantów (zob. wyżej o j. litewskim).

SPsł. Ślad ten jest atrakcyjny dla podparcia powyższych rozważań i stanowi argument za ich poprawnością, należy jednak zwrócić uwagę, że stanowi jednostkowy, a przez to trudny do weryfikacji szczegół.

W kolejnej części tekstu zajmę się zagadnieniami przeobrażeń semantycznych, jakim ulegała polska jednostka wyrazowa *czyść* i jej poprzednicy, próbując naświetlić proces, który doprowadził do wytworzenia znaczenia 'czytać' w j. polskim / j. słowiańskich.

Bibliografia:

- ADAMS D.Q., 2013, *A Dictionary of Tocharian B*, wyd. 2 rozsz., Amsterdam: Rodopi.
- BAŃKOWSKI A., 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. I, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- BARTONĚK A., 2002, *Handbuch des Mykenischen Griechisch*, Heidelberg: Carl Winter.
- BAUDOIN DE COURTENAY J., 1922, *Zarys historii języka polskiego*, Warszawa: Polska Składnica Pomocy Szkolnych.
- BEEKES R., 2010, *Etymological Dictionary of Greek*, Leiden–Boston: Brill.
- BIČOVSKÝ J., 2008, Initial *x- in Slavic revisited, *Chatreššar*, s. 23–45.
- BORYŚ W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- BRÜCKNER A., 1927, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza.
- BUCK C.D., 1910, *Introduction to the Study of the Greek Dialects. Grammar, Selected Inscriptions, Glossary*, Boston: Ginn and Company.
- CHADWICK J., BAUMBACH L., 1963, The Mycenaean Greek Vocabulary, *Glotta* 41, s. 157–271.
- CHANTRAINE P., 1968–1980, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, t. I–IV/2, Paris: Klincksieck.
- CHEUNG J., 2007, *Etymological Dictionary of the Iranian Verb*, Leiden: Brill.
- ČOP B., 1955, Notes d'étymologie et de grammaire hittites II, *Linguistica* 1(2), s. 59–66.
- DERKSEN R., 2008, *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*, Leiden–Boston: Brill.
- DŁUGOSZ-KURCZABOWA K., 2008, *Wielki słownik etymologiczno-historyczny języka polskiego*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- HOFMANN J.B., 1949, *Etymologisches Wörterbuch des Griechischen*, München: R. Oldenbourg.

- IEW: J. Pokorny, 1959–1969, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, t. I–III, Bern: Francke.
- JAKUBOWICZ M., 2010, *Drogi słów na przestrzeni wieków. Zarys słownika motywacji semantycznych na materiale przymiotników słowiańskich odziedziczonych z prasłowiańszczyzny*, Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- JAWÓR A., 2008, *Homo scribens i homo legens w polskim słownictwie i frazeologii*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- JUREWICZ O., 1992, *Gramatyka historyczna języka greckiego. Fonetyka – fleksja*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- KARDAS K., 2019, Krótka historia ‘czytania’ (cz. II): etymologiczne spojrzenie na ‘czytać’ [w maszynopisie].
- KARDAS K., 2019a, Krótka historia ‘czytania’ (cz. III): historyczne spojrzenie na czytać, *Linguarum Silva VII*, B. Mitrenga (red.), Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego [w druku].
- KASJAN A.S., YAKUBOVICH I.S., 2002, *The reflexes of IE initial clusters in Hittite*, w: V. Shevoroshkin, P. Sidwell (red.), *Anatolian Languages*, Canberra: Association for the History of Language, s. 10–49.
- KLESZCZOWA K., 2015, *U źródeł polskich partykuł. Derywacja funkcjonalna, przemiany, zaniki*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- KLOEKHORST A., 2008, Toward a Hittite Historical Grammar, w: idem, *Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon*, Leiden–Boston: Brill, s. 13–159.
- KÖLLIGAN D., 2007, Iteratives and Causatives in Latin. A unified approach, w: C. George (red.), *Greek and Latin from an Indo-European Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press, s. 49–64.
- KURYŁOWICZ J., 1987, O tak zwanej wewnętrznej rekonstrukcji, w: idem, *Studia językoznawcze. Wybór prac opublikowanych w języku polskim*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 48–70.
- LATUSEK A., 2016, *Niech i by w historii polszczyzny. Geneza, znaczenie, funkcje*, Katowice [niepublikowana praca doktorska].
- LIV: *Lexikon der indogermanischen Verben*, 2001, H. Rix (red.), Wiesbaden: Reichert.
- LKŽ: *Lietuvių kalbos žodynas*, G. Naktinienė (red.), [online] www.lkz.lt [01.04.2019].
- LUBOTSKY A., 2001, *Reflexes of Proto-Indo-European *sk in Indo-Iranian*, *Incontri linguistici XXIV*, s. 25–57.
- MATASOVIĆ R., 2009, *Etymological Dictionary of Proto-Celtic*, Leiden–Boston: Brill.
- MEILLET A., 1925, *La méthode comparative en linguistique historique*, Oslo: H. Aschehoug.
- MELCHERT H.C., 1984, *Studies in Hittite Historical Phonology*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

- Morfologia: *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, 1998, t. 2, R. Grzegorzczukowa, R. Laskowski, H. Wróbel (red.), Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- ONC: <http://corpus.ossetic-studies.org> [online] [01.04.2019].
- OSTROWSKI N., 2006, *Studia z historii czasownika litewskiego. Iteratiwa, denominatiwa*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- PIELA A., 2004, *Pisać i czytać wraz z bliskoznacznikami w historii języka polskiego, Poznańskie Spotkania Językoznawcze XII*, s. 31–42.
- PUHVEL J., 1997, *Hittite Etymological Dictionary. Volume 4: Words beginning with K*, Berlin–New York: Mouton de Gruyter.
- RIX H., 1992, *Historische Grammatik des Griechischen. Laut- und Formenlehre*, wyd. 2., Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- SGPP: M. Grochowski, A. Kisiel, M. Żabowska, 2014, *Słownik gniazdowy partykul polskich*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- SJPD: *Słownik języka polskiego PAN*, 1958–1969, W. Doroszewski (red.), t. I–X, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- SKOK P., 1972, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, t. I, Zagreb: Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti.
- SL: Linde S.B., 1807–1814, *Słownik języka polskiego*, t. I–VI, Warszawa: Drukarnia XX. Pijarów.
- SŁAWSKI F., 1952–1956, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I, Kraków: Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego.
- SŁAWSKI F., 1974, Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego, w: F. Sławski (red.), *Słownik prasłowiański*, t. I, Wrocław i in.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, s. 43–141.
- SMOCZYŃSKI W., 1988, Języki bałtyckie, w: L. Bednarczuk (red.), *Języki indoeuropejskie*, t. 2, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 817–906.
- SMOCZYŃSKI W., 2007, *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Wilno: Uniwersytet Wileński.
- SPsl.: *Słownik prasłowiański*, 1974–, F. Sławski (red.), t. I–VIII, Wrocław i in.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- SPXVI: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, 1966–, M.R. Mayenowa (red.), t. I–XXXVI, Wrocław i in.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Sstp.: *Słownik staropolski*, 1953–2004, S. Urbańczyk (red.), t. I–XI, Wrocław i in.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- TAILLARDAT J., 1978, Le thème ψαλ-, ψελ- en grec (ψάλιον, ψέλιον, ψαλίζ, σπάλιων), *Revue des Études Grecques XCI*, s. 1–11.
- DE VAAN M., 2008, *Etymological Dictionary of Latin and the Other Italic Languages*, Leiden–Boston: Brill.

- VILLANUEVA SVENSSON M., 2011, Indo-European Long Vowels in Balto-Slavic, *Baltistica XLVI* (1), s. 5–38.
- WEINSBERG A., 1986, *Gramatyka porównawcza języków indoeuropejskich. Część I. Wiadomości wstępne. Część II. Fonologia*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- WOJTYŁA-ŚWIERZOWSKA M., 1999, *Czytanie, pisanie, liczenie, a także nauka – prasłowiańskie dziedzictwo w polszczyźnie?*, w: A. Pajdzińska, P. Krzyżanowski (red.), *Przeszłość w językowym obrazie świata*, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 129–136.
- WSJP: *Wielki słownik języka polskiego*, P. Żmigrodzki (red.), [online:] www.wsjp.pl [15.06.2019].
- ZAIR N., 2012, *The Reflexes of the Proto-Indo-European Laryngeals in Celtic*, Leiden–Boston: Brill.
- ZUBATÝ J., 1894, Slavische Etymologien, *Archiv für Slavische Philologie XVI*, s. 385–425.
- ŻELECHOWSKI E., NIEDZIELSKI S., 1886, *Ruthenisch-deutsches Wörterbuch*, t. II, Lemberg: Szewczenko.
- АБАЕВ В.И., 1949, *Осетинский язык и фольклор*, t. I, Москва–Ленинград: Издательство АН СССР.
- ЕСУМ: *Етимологічний словник української мови*, t. IV, 1985, О.С. Мельничук (red.), Київ: Наукова думка.
- СРЯХІ–XVII: *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, 1992, t. XVIII, С.Г. Бархударов (red.), Москва: Наука.
- ФАСМЕР М., 1987, *Этимологический словарь русского языка*, wyd. 2., t. IV, Москва: Прогресс.
- ЭССЯ: *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, 1974–, О.Н. Трубачёв (red.), t. I–XLI, Москва: Наука.

A brief history of ‘reading’ (p. I): Etymological root and paths of derivation

(summary)

Presented paper deals with a problem of history and etymology of Polish word *czytać* ‘to read’. Author discusses two questions: reconstructed Proto-Indo-European root for Polish (and in generally Slavic) word with potential initial *s-, and grammatical relations between basis (*czyść*) and derivative (*czytać*) with comparison to similar couples (*present – iterative*) in various languages. This paper is a first part of a row made of three connected articles, and due to its introductory character it also gives some preliminary comments and organizing remarks to the series of texts as a whole.